

Białostoczczyzna

3 / 1995

Białostockie Towarzystwo Naukowe

Spis treści

artykuły

Włodzimierz Jarmolik , Prawa miejskie Suraża za Jagiellonów.....	1
Jerzy Maciejczuk , Osadnictwo pradziejowe w historycznych granicach Suraża od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza.....	8
Maciej Karczewski , Osadnictwo z najstarszych faz wczesnego średniowiecza na terenie dzisiejszego Suraża.....	23
Józef Maroszek , Układ przestrzenny miasta Suraża.....	37
Zbigniew Romaniuk , Z dziejów sądownictwa szlacheckiego w ziemi bielskiej od XV do połowy XVI w.....	56
Andrzej Grygoruk , Narwiański Park Narodowy - 21 park narodowy w Polsce.....	70
Ariusz Małek , Suraż pod panowaniem pruskim.....	76
Sławomir Halicki , Turystyka w mieście i gminie Suraż.....	82

biografie

Jerzy Maciejczuk , Władysław Litwińczuk /1901-1992/.....	92
---	----

źródła

Statut cechu szewców suraskich z 1638 r. (opr. Józef Maroszek).....	97
Wydarzenia suraskie 22-23 maja 1863 r. (opr. Józef Maroszek).....	103
Mapy starostwa suraskiego z 1761 r. (opr. Tomasz Popławski).....	112

varia

Krystyna Bieńkowska , Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Surażu.....	126
Alina Czapiuk , Rola ekonomiczna kobiet w szesnastowiecznym Surażu.....	138
Zbigniew Romaniuk , Najstarsza znana pieczęć miejska Suraża z 1582 r.....	141
Jarosław Kloza , Anna Beydówna - cudotwórczyni czy mistyfikatorka..... z I połowy XVII w.	143

recenzje i omówienia

Przemysław Czyżewski , Słownik historyków polskich, Warszawa 1994.....	145
---	-----

Józef Maroszek

Układ przestrzenny miasta Suraża

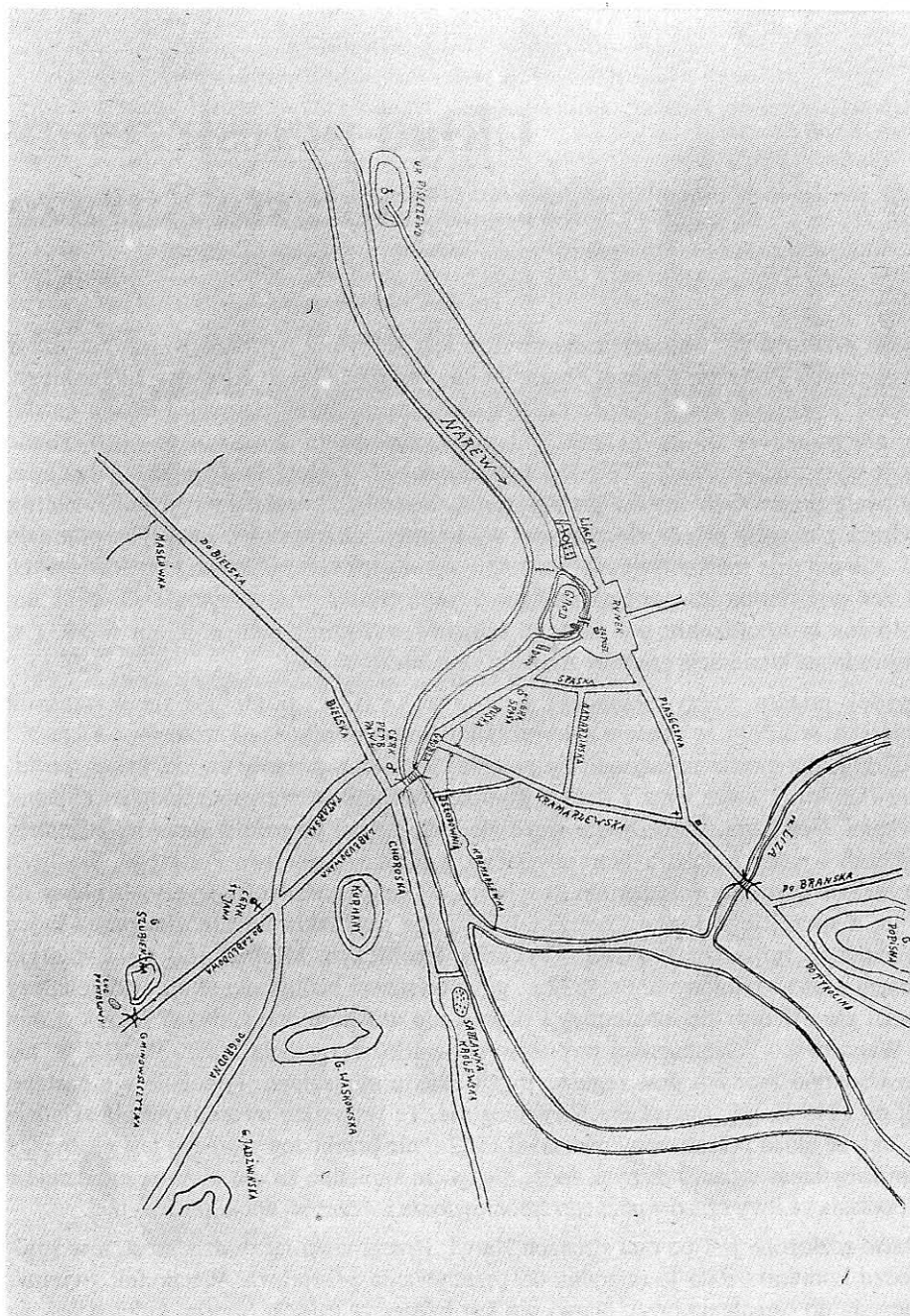
Układ przestrzenny współczesnego Suraża jest jednym z najcenniejszych zabytków urbanistycznych Podlasia, a nawet obszarów dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Na walory te złożyła się sięgająca czasów wczesnośredniowiecznych historia osady, niemal nie zmienione od lat 60-tych XVI w. rozplanowanie ulic i rynków, utrzymanie kanonów wytyczenia siedlisk i ogrodów mieszczańskich. Zmieniała się jednak zabudowa, nie dotrwały do naszych czasów praktycznie żadne zabytki architektury i budownictwa pochodzące z czasów przedrozbiorowych. Wiele instytucji i budowli miejskich przestało istnieć. Nie ma dziś ratusza, szpitala-przytułku, nie ma też cerkwi dawniej organizujących przestrzeń miejską na lewym i na prawym brzegu Narwi. Nie utrzymała się struktura trójkątowa w urządzeniu pól samego miasta i wsi miejskich, bowiem w 1931 r. przeprowadzona komasacja gruntów zmieniła zasadniczo wygląd.¹

Upadek miasta, który zaznaczył się już w XVII w., pogłębiał się w czasach późniejszych, w 1799 r. w mieście było już tylko 4 rzemieślników - 3 szewców i 1 kowal.² W 1807 r. przez grunta mieszczańskie przebiegła granica państwowa, odcinając przedmieście Daniłowo, które wraz z dużym kompleksem wsi drobnoszlacheckich - Łapami, Gąsówkami, Grochami, Brzozowami wcześniej należącymi do parafii suraskiej pozostały w granicach wpierrw Księstwa Warszawskiego, a później Królestwa Polskiego. Siedliska mieszczańskie pozostały w Imperium Rosyjskim, a granica państwowa wycisnęła piętno na rozwoju, a raczej jego braku. Suraż, tak jak inne podlaskie miasteczka przez które poprowadzono rubież państwową - Tykocin, Drohiczyn, Mielnik stał się swoistym skansenem czasów minionych. Po 1832 r., gdy powstawał białostocki okręg włókienniczy w Surażu nie osiedlili się lonkietnicy i tkacze, nie uruchomiono żadnych fabryk. Linia Kolei Warszawsko-Petersburskiej wybudowana w 1862 r. ominęła Suraż. W XIX w. nie przeprowadzono żadnych prac regulacyjnych układu miejskiego. Podobnie nie nastąpił rozwój po 1919 r., gdy odzyskano Niepodległość. Te wszystkie uwarunkowania składają się na fakt, że układ przestrzenny miasta od 1562 r. nie przebudowywanego jest niezwykle cennym zabytkiem urbanistycznym, może służyć za kapitalne źródło historyczne dziejów miast Podlasia i Litwy czasów późnego średniowiecza i wczesnej epoki nowożytnej.

Miasto rozłożone jest po obu stronach Narwi. Brzegi rzeki łączy dziś most, a w średniowieczu komunikowała je dogodna do przebywania przeprawa. Wschodni, świetnie nadający się do osiedlenia brzeg Narwi nie jest najstarszą częścią Suraża, która położona była na tzw. *wyspie suraskiej* - na brzegu zachodnim. Wyspa ta, to pas morenowej wysoczyzny rozciągniętej ze wschodu na zachód, określonej widłami rzek Lizy i Narwi, a także podmokłymi łąkami otaczającymi pas morenowy od południa i zachodu. Tu, na

Zrekonstruowany Plan Surza z XVI wieku na podstawie dokumentów pomiarowych z 1561 r.

Podziałka 1:12,500.

Rekonstrukcja planu Surza w 1562 roku - A. Stafiński. Z przeszłości Surza...

wschodniej krawędzi wysoczyzny, tuż nad Narwią, w odległości 30 m od jej koryta - usytuowało się grodzisko. Było ono doskonałym punktem obserwacyjnym. Widoczność stąd sięga 6 km. Jego sztucznie usypane waly, otaczające dawny majdan stromo opadają ku rzece i okružającej go fosie. Jeszcze w XVI w. funkcjonował tu zamek. W 1558 r. spisano: *Podanie rzeczy w zamku i w dworze Saraskim. Napierwej budowanie zamku i dwora Saraskiego wedle opisanja więszczego KJM jest w całości. Własny w dworze Saraskim kocielek mały zostawa³*. Wspomniany, wcześniejszy opis do naszych czasów nie dotrwał. Wiemy jednak, że zamek i dwór wówczas bezpośrednio ze sobą sąsiadowały. W 1562 r. opisywano je tak: *Zamek i dwór KJM przy mieście Surażu nad rzeką Narwią z dawna zasadzony. Naprzód plac, albo kopiec, na którym zamek stoi potrzebując łaski JKM dla poprawienia. Którego w okrąg wzdłuż sznurów 3 prętów 7, a przeko na krzyż po prętów 10 1/2. Placu, na którym stoi dwór sznurów 1 prętów 4.*⁴ Pomierzone w 1562 r. grodzisko było koliste, obwód wynosił ok. 160 m, średnica zaś ok. 65 m. Plac na którym ustawiony był dwór zajmował jedynie 2,5 tys. m².

Istnienie dogodnej przeprawy przez Narew w Surażu miało zawsze dla tego miasta wielkie znaczenie, już w średniowieczu zabezpieczało komunikację Mazowsza z Rusią.⁵ Jednocześnie ukształtowanie terenu świetnie nadające się do celów obronnych uzasadniało powstanie grodu. Z drugiej strony sytuacja polityczna wymagała usytuowania go w tym miejscu. W końcu XI wieku, gdy przypuszczalnie zbudowano na wyspie suraskiej warownię teren ten stanowił zetknięcie trzech państw: Polski, Rusi i plemion Jaćwingów. Dokonana przez Aleksandra Kamińskiego analiza nazwy osady wywodząca ją od przesiedleńców sprowadzonych z Sudaka nad Morzem Azowskim wskazywałaby na ruskie pochodzenie grodu. Historyk ten określił Suraż jako *przedmoście Rusi na lewym brzegu Narwi*. Wynikiem takiego usytuowania grodu miało być ukształtowanie się jego zaplecza na terenach położonych na wschód od Narwi.⁶

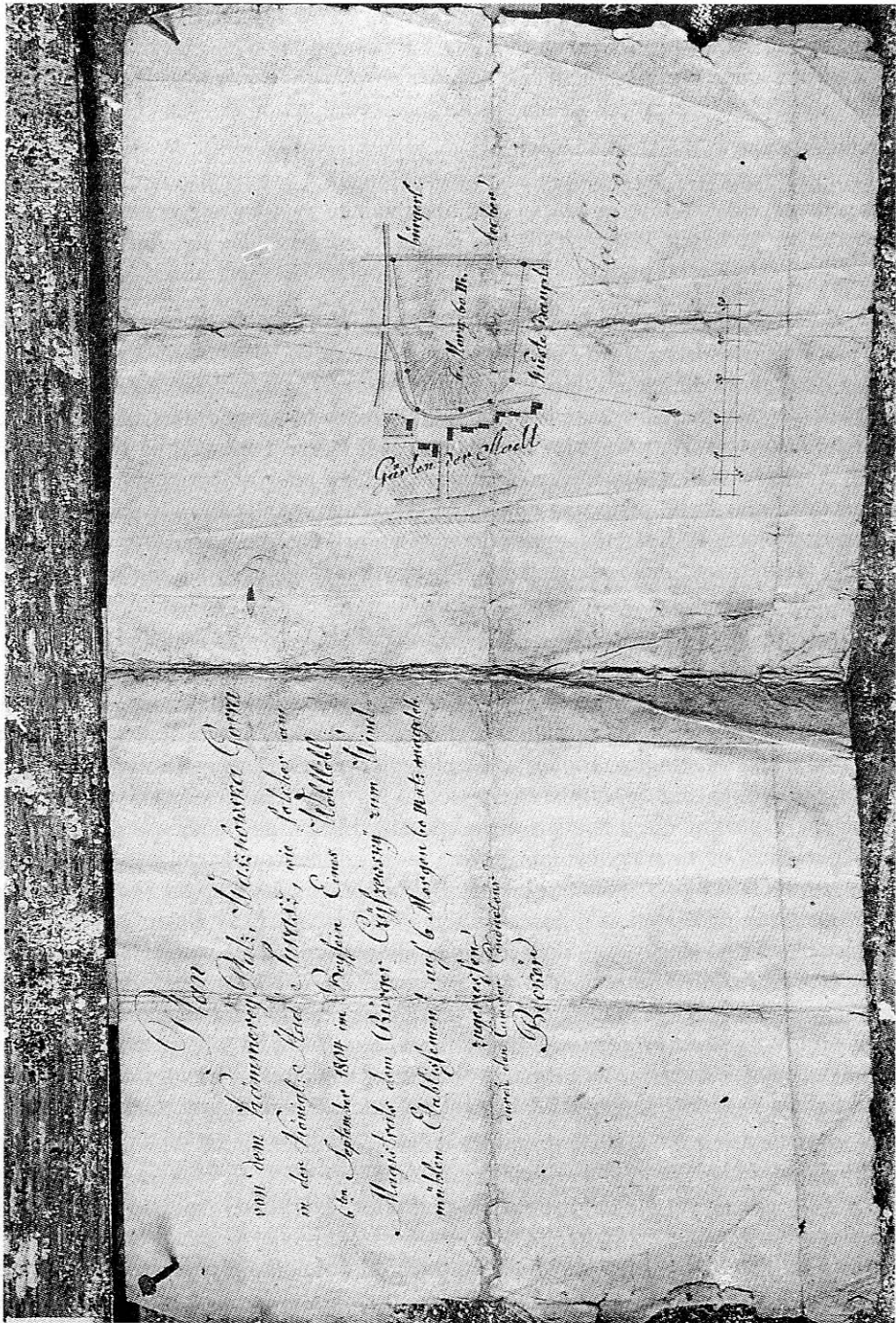
Historia ziem pomiędzy Niemnem i Bugiem wskazuje, że terytorium to nie obejmowała jedna tylko kultura, nie zasiedlała ich więc jednolita ludność. Od X wieku napływała tu nadwiślańska ludność mazowiecka. Zajęła ona ziemie nad Bugiem i wzdłuż Muchawca, dalej ku wschodowi dotarła aż po wododział z Prypecią. Mazowszanie zasiedlali wówczas całe dorzecze górnej Narwi. Ślady osadnictwa mazowieckiego archeolodzy odnajdują aż po Niemen i w okolicy Nowogródka. Nad dopływami górnej Biebrzy i nad Niemnem utrzymywała się ludność bałtycka - jaćwieska na zachodzie i litewska na wschodzie. Była ona naciskana od południa przez Mazowszan, a od wschodu przez Rusinów. Jerzy Wiśniewski, najwybitniejszy badacz historii osadnictwa na Podlasiu twierdził: *W pocz. XI w. większość ziem nad Bugiem i Narwią należała do państwa polskiego i była gęsto zasiedlona przez Mazowszan*. Około 1041 r. ziemie nad Bugiem do ujścia rzeki Nurzec opanowali książęta ruscy w swej ekspansji podążający w kierunku Niemna i na Jaćwież. Rusini wołyńscy zajmowali stopniowo ziemie nad Muchawcem i środkowym Bugiem. W tym właśnie roku ruski książę Jarosław Mądry wyprawił się *na łodziach* Bugiem Narwią i Wisłą przeciw władcy Mazowsza - Miecławowi. Kiedy w 1047 r. Miecław odniósł klęskę w wojnie prowadzonej przeciwko Kazimierzowi Odnowicielowi, wspieranemu przez Jarosława Mądrego wówczas za okazaną pomoc Jarosław uzyskał mazowieckie dotąd ziemie nad środkowym i górną Narwią. Na zdobytych terenach książęta ruscy wzniesli wówczas wśród mazowieckich osad swoje grody: Mielnik, Drohiczyn i Suraż. Inne grody - Bielsk, Brańsk, Kamieniec i szereg mniejszych były zbudowane jeszcze przez książąt polskich, bądź już przez nowych właścicieli tych obszarów -

ksiąząt ruskich. Pod grodami wśród ludności mazowieckiej silnej jeszcze w XIII w. coraz liczniej osiedlała się ludność ruska przybyła z Wołynia. Szczególnie gęsto zasiedlała ona ziemie nad Bugiem, a o wiele słabiej nad Narwią i jej dopływami południowymi. W całości Wołynianie wyparli ludność mazowiecką znad Muchawca i okolic Brześcia. Mazowiecka ludność utrzymała się jedynie koło Drohiczyna, Bielska i Brańska. Wiśniewski pisał: *Obie narodowości zwarte etnicznie od strony swych centrów (mazowiecka od zachodu, ruska od pld.wsch.) zachodziły na siebie szeroko wzdłuż całego styku*. Również budowa grodu w Surażu łączyć się mogła z objęciem tego terytorium w XI w. przez Rusinów, którzy go zbudowali wśród mazowieckich osad. Później nastąpiło załamanie się rozwoju osadnictwa i jego ogromne wyniszczenie, bowiem najazdy jaćwieskie w XIII w. i następnie litewskie zahamowały i cofnęły kolonizację. Zniszczeniu uległo osadnictwo między Niemnem a Narwią. Na trzy wieki na ziemiach nad górną Narwią, Biebrzą i południowymi dopływami Niemna rozciągnęła się ogromna pustka.⁷

Nad Narew, na ptn.-wsch. i pld. od Bielska Podlaskiego osadnictwo wróciło w XV i XVI w. Od wschodu była to w dużym stopniu kolonizacja ruska. Powstał wówczas zespół wsi bojarskich, których mieszkańcy pełnili posługi, bronili zamku i stawali w rocie namiestnika suraskiego: Chodory, Szerenosy, Zimnochy, Kościany, Ostasze, Oksztule, Hołówki, Lesznia. W 2 poł. XIV w. pojawił się Suraż w dokumencie określającym warunki pokoju między Litwą i Zakonem Krzyżackim. Na mocy tego traktatu: Drohiczyn, Mielnik, Brześć, Bielsk, Kamieniec i Suraż wyłączono na przyszłość od rejsz krzyżackich.

Dwa ostatnie dziesięciolecia XIV w. to czas gdy Suraż pełnił rolę samodzielnego ośrodka administracyjnego. *Terram nostram Drohiczensem cum castris et districtibus Drohiczyn, Melnyk, S u r a s z , Byelsko et omnibus villis in eisdem districtibus sitis* - głosił akt z 1391 r. nadania Podlasia księciu mazowieckiemu Januszowi. Mazowieckie rządy zaznaczyły się napływem osadników - drobnej szlachty mazowieckiej, która na prawie rycerskim osiadła na lewym brzegu Narwi, otaczając szczelnie wyspę suraską, ale też sadowiąc się w sąsiedztwie obszaru należącego do miasta od wschodu.

W historiografii dotyczącej dziejów tego miasta powszechny jest pogląd, że Suraż, który położony jest po obu stronach Narwi, (a rzeka dzieli zarówno zabudowę miejską, jak i grunty należące do mieszczan) składa się z dwóch niemal odrębnych dzielnic. Te w mowie potocznej i tradycji historycznej miasta określane być miały: *Suraż Lacki* - na lewym, zachodnim brzegu Narwi i *Suraż Ruski* na wschodnim, prawym brzegu narwianym. Do 1915 r. odrębności podkreślało rozmieszczenie obiektów kultu sakralnego. Na prawym brzegu w centrum układu urbanistycznego przy umiejscowiona była cerkiew, a w lewo-brzeżnej dzielnicy, przy Rynku aż do dziś ustawiony jest kościół. Ciekawe, że w 1562 r. tylko plac przy kościele nazywano *Rynek*, gdy dopiero w XIX-wiecznych źródłach odnajdujemy termin *Bazarnaja Płoszczad'* na określenie placu przy cerkwi św. Piotra na brzegu lewym. Sformułowanie *lacki* odnosiło się do ludności polskiej - zwanej przez Rusinów *Lachami*.⁸ Sprawa odrębności dwóch dzielnic, których mieszkańcy musieli pierwotnie posługiwać się odrębnymi prawami, wyznawać odmienną religię, mówić innymi dialektami jest dla dziejów tego miasta kwestią podstawową. Ślady takich odrębnych dzielnic spotykamy również w innych miastach - Bielsku Podlaskim, Drohiczynie, Siemiatyczach, Tykocinie i Węgrowie, a znajdowały się one jak sądzę, we wszystkich innych średniowiecznych ośrodkach miejskich Podlasia.⁹ Szczególne podobieństwo istnieje w przypadku Drohiczyna, gdzie *miasto ruskie* miało znajdować się poza Bugiem, na tzw.

Plan Waszkowskiej Góry w Surazhu z 6 września 1804 roku wykonany przez geodetę Beckera-PKZ Warszawa neg. nr 9645

Ruskiej Stronie. Należy rozważyć kwestię: czy również w Suraziu Narew dzieliła miasto na ruskie i lackie? Może ten podział przebiegał inaczej? Powstaje też pytanie jakich czasów dotyczy dwudział narodowościowo-religijny? Czy odzwierciedla czasy średniowieczna, czy jego powstanie przypisywać należy czasom nowożytnym? Warto zwrócić uwagę na kilka obserwacji wynikających z badań archeologicznych, nazewniczych i historycznych.

Kulminacyjnym punktem każdego układu miejskiego jest rynek. W Suraziu w wieku XVI w. miał znajdować się (zgodnie z tym co napisane jest w inwentarzu miasta z 1562 r.) tylko jeden rynek, na lewym brzegu, tuż obok zamku usytuowanego na wczesnośredniowiecznym grodzisku. Współczesna nam nazwa *Rynek Kościelny* sugeruje, że mogło być jeszcze inne targowisko przy cerkwi. W istocie źródła XIX-wieczne notują rzeczywiście

Bazarną Płoszczad', na brzegu prawym, obok cerkwi. W 1562 r. bezpośrednio obok cerkwi św. Piotra znajdowała się *Góra Popowa*, którą *ostawiono na opravowanie grobli u młyňa JKM*. i niżej w źródle napisano: *dla brania piasku u młyňa na groblę ostawiono góry prętów 3 1/2*. Nie ma wówczas mowy o rynku w prawobrzeżnej części miasta. Plac tam dziś istniejący wykształtował się na splantowanej Górze Popowej, na miejscu której zresztą dopiero w XIX w. zbudowano murowaną cerkiew prawosławną. Na *Rynku Kościelnym* odnaleziono średniowieczne cmentarzysko. Taka lokalizacja klóci się z funkcją gospodarczą placu. Rynek umieszczono na miejscu nekropoli, a nie jest on przez to kontynuacją średniowiecznego podgrodzia. Najprawdopodobniej rynek ten łączyć należy z którąś z akcji urbanistycznych: 1445 lub 1501 r.

Na lokalizację *Suraza Lackiego* wskazuje istnienie w 1562 r. ulicy *Lackiej*, dziś *Zakościelnej* wybiegającej z *Rynku*, tuż obok kościoła parafialnego pw. Bożego Ciała. Ulica ta wiedzie na płd. wzdłuż skarpy nadrzecznej do bagien i położonego wśród nich grądu zwanego jeszcze współcześnie nam *Piszczewo*. Uroczysko to do dziś owiane jest ludowymi przekazami m.in. o istniejącym tam ongiś kościele. Zasługuje ono na uwagę też dlatego, że mogło stanowić w średniowieczu ważny element obronny, powiązany z zamkiem. Z analizy opisu pomiarowego miasta z 1562 r. dowiadujemy się, że kościół rzymskokatolicki usytuowany był tam, gdzie i współcześnie nam istniejący. Wymienia się go bowiem na końcu *opisu pierwszej strony Rynku poczyniającej się od Zamku - ...tamże placu cmentarza, na którym stary kościół stoi prętów 9 1/2*. (tj. ok. 2 280 m²). Po zakończeniu opisu placów przylegających do Rynku miernik przeszedł do wyszczególniania placów *ul. Lackiej od kościoła starego idąc ku Piszczewu. Ogrody polne przy mieście Surazu z nowej pomiaru udzielane, w tyle ogrodów ul. Lackiej końcami od miasta*. Znajdował się tam 9-prętowy *ogród księdza plebana ze swoją stodółką*, a więc również siedziba plebańska znajdowała się w miejscu obecnej. O nadaniu *Poświętnego* zwanego *Sanctimonium* wspomina królewski dokument dla kościoła suraskiego z roku 1501.

W inwentarzu z 1558 r. stwierdzono, że do kościoła należały 2/3 włóki, gdy 1/3 teje włóki była prywatną własnością *to dwie części KJM teje włóki kościołowi Piszczewskiemu dać raczyła, z tego nic nie dają*. Położenie tej włóki kościelnej daje się ustalić dzięki zachowanemu planowi z 1864 r.¹⁰ Prócz włóki rozmierzonej w szachownicy gruntów miejskich na planie tym przedstawiono należące do kościoła opisywany wyżej grąd na Piszczewie, gdzie były łąki plebańskie. W 1562 r. na nowo rozmierzono obszar kościelnego beneficjum w mieście. *Przeprowadzono morgowanie ziemie plebanii suraskiej, którą wzięto we włóki mieskie suraskie - na jednym miejscu w siedliska i ogrody mieskie ulicy Lackiej, gdzie było gumno plebańskie i folwark, leżące końcem jednym do rzeki Narwi,*

drugim końcem do gumien mieskich - przętów 31. Za to oddano odmianę mieskim gruntem, która ziemia leży bokiem do rzeki Narwi, końcem jednym do ściany mieskiej, drugim do mostu Piszczewskiego - morgów 8. Mianem Piszczewo określano wówczas nie tylko uroczysko błotne, ale również *Pierwsze Pole* w szachownicy gruntów miejskich zwanej *Polami Zaliskimi*. Niejasnym jest użyte w źródle z 1558 r. sformułowanie: *kościół piszczewski*. Może więc nazwa *Piszczewo* odnosiła się pierwotnie do całego miasta *lackiego*? Wzmiankowany most *Piszczewski* mógł łączyć ul. *Lacką* z grądem na *Piszczewie*. Prace archeologiczne przeprowadzone na uroczysku wiele wyjaśniłyby tajemnic *najstarszego miasta lackiego w Suraziu*.

W 1528 r. toczył się spór pomiędzy plebanem suraskim, a mieszczanami suraskimi *hreczeskoho zakona* o dziesięcinę. Plebanem był wówczas doktor Franciszek kanclerz biskupa wileńskiego. Mieszczanie twierdzili, że z nich - *z Rusi nigdy dziesięciny na kościół nie było*. Pleban okazał przywileje królów: Aleksandra i Kazimierza Jagiellończyka, z których wynikało, że Rusini są obowiązani płacić dziesięcinę kościołowi suraskiemu. 17 grudnia 1528 r. król Zygmunt I wydał wyrok, utrzymując w mocy ten dawny obowiązek surażan.¹¹

Do 1554 r. plebanem suraskim był ks. Józef Jasiński.¹² Po nim probostwo otrzymał Piotr z Poznania zwany Fyzykiem (ur. ok. 1504 - zm. 22 września 1578), lekarz królewski Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta, Barbary Radziwiłłówny, humanista, bibliofil, profesor Akademii Krakowskiej. Wezwany w nocy z 6 na 7 lipca 1572 r. do dworca knyszyńskiego przez zaniepokojonych dworzan przedstawił królowi beznadziejny stan jego zdrowia oraz bezradność sztuki lekarskiej i naklonił na kilka godzin przed śmiercią do przyjęcia ostatnich sakramentów, prof. UJ, filantrop, który licznymi darami, legatami, stypendiami wspierał Uniwersytet Krakowski, kolegia uniwersyteckie, katedrę wawelską. Również kościołowi suraskiemu ofiarował paramenty liturgiczne i egzemplarz *biblii polskiej*, zapewne druk ze słynnej drukarni Szarfenbergera.¹³ Nie ustrzegło to ks. Piotra Fyzyka przed kłopotami. 11 listopada 1569 r. wójt z Uhowa Plebańskiego szl. Jakub Rycharski, ks. Grzegorz Brzozowski komendariusz suraski, Mikołaj Szczepkowski bakałarz szkoły suraskiej oraz sam ks. proboszcz Doktor Poznański, kanonik krakowski i wileński, JKM Phisic skarżyli się na pana Jana Zborowskiego starostę odolińskiego i rotmistrza JKM, iż *on niestawny rotą swą we środę, w wigilię Ciata Bożego, tj. szl. Stanisława Łopateckiego z towarzyszami swoimi i dworem swoim, których on imiona i przezwiska lepiej wie na dobra plebaniej saraskiej Piszczewo i Uhowo, na służi kościelne, poddane JMci ks. Doktora ... zbrojną ręką ... dobra JM ks. Piotra Doctora... i służ brali ... Naprzód komendarzowi w lieciech zostającemu, 80 lat mającemu drzwi do komory gwałtem wybili i kościelne klucze pochwycawszy komendarza pchają, po niewoli, żeby im kościół otworzył, którym, gdy otworzył, bo przymuszony półtora polcia mięsa i bedto wzięli.*¹⁴ W 1564 r. Piotr Fyzyk procesował się ze Stanisławem Pietkowskim z Wilkowa dziedzicem o dziesięcinę z dóbr Wilkowa i innych do parafii suraskiej *z dawna należących*. 29 lipca 1564 r. na sejmie w Bielsku Podlaskim król Zygmunt August wydał wyrok w tej sprawie. Podobny wyrok królewski zapadł 11 sierpnia 1564 r. w Parczewie przeciw Grajewskim, m.in. Annie z Grajewskich Pietkowskiej z Pietkowa i jej prawnym opiekunom Marcinowi Grajewskiemu sędziemu drohickiemu i Stanisławowi Grajewskiemu dworzaninowi Zygmunta Augusta.¹⁵ W wyposażeniu kościelnym w 1562 r. zwracać musiał uwagę instrument muzyczny. Ówczesny rejestr właścicieli miejskich wyszczególniał w siole Kowalach 1 włokę należącą do Piotra Organisty. Sam kościół parafialny w tym źródle określono jed-

nak jako stary.

W świetle dokumentu króla Aleksandra dla kościoła w Surażu z 27 października 1501 r. dziesięcinę dla plebana łańciskiego, którym wówczas był Stanisław Veneti (pisarz w kancelarii wielkoksiążęcej) obowiązani byli płacić mieszczanie zarówno *Rutheni* jak i *Lechici* z łąk i pól, które nowo otrzymali od króla, a które świeżo delimitował Mikołaj Mikołajewicz Radziwiłł starosta bielski. Poza dziesięciną z miasta dokument wzmiankował o obu *Pietkowach* (a więc o Pietkowie i Wilkowie), o wsiach *Brzozowskich* (czyli Brzozowach), *Śmierdzi Grochach* (Grochach), *Phelkach* (Falkach), *Wostniac* (?), *Daniłowskich* (Daniłowo), *Gąsowskich* (Gąsówki) - położonych na lewym brzegu rzeki Narwi, a także o Zimnochach, Chodorach, Czaczkach, Hołówkach, obu Turośniach - na brzegu prawym. Poza tym starosta suraski obowiązany był wносить opłaty w pieniądzu i dani miodowej z całego starostwa. Na uposażenie składało się nadanie w Uhowie (*Huhowo*), gdzie pleban otrzymał 2 łany zwane *śladami*, które były w rękach Piotra i Bolecza, a które uprawiali w 1501 r. Chodor i Zaja. Zwiększono je o 3 służby - *Bujka*, *Kokoski* i *Kuczowicza*, a także o pustowszczyznę we wsi Uhowie zwaną: *Zieikiewszczyzna*, młyn na rzece Turośni.¹⁶

Oprócz kościoła parafialnego w Surażu w 1562 r. funkcjonował inny kościół, określany jako *szpitalny*, należący do przytułku dla starców. Przy *ul. Spaskiej* *poczynającej się od ul. Piaseckiej* (dziś Kościelna) *do ul. Ruskiej* (dziś ul. Mostowa), po jej lewej stronie, już na rogu ul. Mostowej był zlokalizowany *cmentarz szpitalny* *prętów 17, od płatu wolne, a w sumie ul. Spaskiej* *zaznaczono: a nadto cmentarza, gdzie stary kościół stoi, prętów 17.* W wykazie placów, ogrodów, morgów i włók miejskich nie znajdujemy informacji o uposażeniu szpitala suraskiego. Dopiero 29 kwietnia 1640 r. wzmiankowano: *szpital w tym miasteczku przez JWJMci* *godnej a sławnej pamięci pana Krzysztofa Wiesiołowskiego* *marszałka Wlk. Ks. Litewskiego, tykocińskiego, grodzieńskiego, suraskiego etc. etc. starostę* *zbudowany i pewnymi przychodami opatrzony, do którego jako [z] różnych postronnych miast, tak też z samego Suraża zbiera i zawiera się kilkanaście, ci zaś promisorów albo kuratorów swych według zwyczaju i samej słuszności potrzebują i bez nich trudno się rządzić mogą. Przeto iż każdy szpital się buduje i opatrzenie ma w każdym mieście, ażeby mieszczanie, (albo ci, którzy od postronnych miast przychodzą i żywność i innych potrzeb sobie pracą swą sposobić nie mogą) słuszne w starości swej opatrzenie mieli. Nakazujemy, ażeby burmistrz teraz i na potym będący przy elekcji swej kuratorów, albo promisorów dwa przy elekcji swej podawać powinien był, którzy o pożytkach i różnych rozchodach szpitalnych wiedzieć i w rok przy elekcji nowego burmistrza, przy namiestniku dworskim i urzędzie mieskim przychodów i rozchodów liczby czynić i inszym na ... następujący rok do dozoru oddawać powinni byli. Którą administrację sławetny Wawrzyniec Chodzko i Klimunt Sokolczyk na ten rok odprawować mają, a na potym każdy na kogo to burmistrz z urzędem włoży, pod winą 14 grzywien przyjąć i administrować powinien. Jednakże tak, iż kogo przez jeden rok administrować będzie, jeżeliby dobrowolnie tego przyjąć nie chciał już więcej nie powinien...*¹⁷ Wybudowany przez K. Wiesiołowskiego szpital suraski przetrwał do ok. 1820 r. W 1820 r. pisano o nim: *Szpital stary, nie wiadomo, od którego czasu stawiany, odległy na 1/2 wiorsty od kościoła, zrujnowany przez dawność. Drugi szpital nowo wystawiony w r. 1814 przy kościele.*¹⁸ Właśnie istnienie drugiego kościoła - szpitalnego, ustawionego z dala od parafialnego spowodowało, że w 1558 r. określono farę jako kościół *piszczewski*, dla odróżnienia od *kościółka szpitalnego*.

W 1562 r. w mieście funkcjonowały dwie cerkwie - św. Piotra, na prawym brzegu Narwi i św. Spasa, na brzegu lewym, przy ul. Ruskiej (dziś Mostowej), na wprost ul. Spaskiej. W 1558 r. *Hermak pop Spaski* posiadał 1 włókę ziemi, wśród Włók Zarzeckich. Obciążona ona była czynszem, który świąszczennik musiał płacić na równi z innymi. Taka sama sytuacja prawna tej włóki cerkiewnej istniała w 1562 r., a jej użytkownika określono: *Hezmak, pop spaski*. Jeszcze raz o popie suraskim *Hermanie* słyszymy w latach 1569-1570, gdy to mocą królewskiego przywileju został uwolniony od płacenia czynszu.¹⁹ W 1562 r. przy ul. Ruskiej, po prawej stronie, *idąc od rynku do mostu Narewskiego* pierwszą parcelę posiadał *pop spaski prętów 3 1/2, ogrodowych prętów 5 od platu wolne*. Niżej sumując powierzchnię placów i ogrodów przy ul. Ruskiej rewizorzy zaznaczyli raz jeszcze: *a nadto popa ruskiego plac i w nim prętów 8 1/2*.

Cerkiew św. Piotra przetrwała o wiele dłużej niż cerkiew Spaska (o której po 1570 r. nie słyhać wcale). Usytuowana była przy ul. Bielskiej. To pewnie do tej drugiej odnosił się bliżej nam nieznany dokument uposażeniowy z 1547r.²⁰ W 1558 r. *Pop Piotrowski uprawiał 1/2 włóki* ziemi. W 1562 r. pop *Wasil Siemionowicz*, w innych miejscach określany jako *Wasil, pop Piotrowski* w dwu włókach za rzeką Narwią posiadał swoje udziały. Również posiadał swój udział we włóce ziemi w miejskim siole Kowale, gdzie nazwano go *pop Piotrowski Sawdzieswierito*. Jednak z udziałów w szachownicy gruntów musiał płacić podatki, na równi z innymi mieszczanami. W tym czasie, na początku ul. Zabłudowskiej, po lewej stronie znajdowała się posesja cerkiewna zwolniona (pewnie w 1547 r.) z podatków. Pewnie właśnie tu usytuowana była sama świątynia, bo rewizorzy odnotowali: *pop Wasil Siemionowicz prętów 9 1/2 wolnych*, i niżej w sumie: *a nadto popa ruskiego Wasila ku cerkwi wolnych prętów 9 1/2*. Łącznie więc duchowni cerkwi Spaskiej i św. Piotra posiadali 18 prętów wolnych od podatków. Podsumowując całość miasta rewizorzy stwierdzili: *ku cerkwi ruskiej popa Wasila z Dziaconem na ul. Ruskiej i ul. Zabłudowskiej place, w których prętów 18 od platu wolne*. Z tej wzmianki wnosić możemy, że w Suraziu była tylko jedna parafia, druga cerkiew pełniła funkcję pomocniczej, diakańskiej.

W 1773 r. cerkiew Spaska nie istniała, a wizytator odwiedzający parafie katolickie obrządku greckiego stwierdził, że na beneficjum cerkwi suraskiej pw. św. Piotra Pawła Apostołów i Praksedy Męczenniczki w miasteczku Suraz składały się:

- *plac na którym cerkiew stoi,*
- *drugi plac, gdzie plebania zbudowana,*
- *włóka 1 gruntu na trzy zmiany, z sianożęciami,*
- *włóka 1 na Zawykach na 3 zmiany (pierwsza w poletkach zwanych Dombrowie, druga w poletkach zwanych Chodowie, trzecia na wsi Zawykach)*
- *grunta legacyjne tej cerkwi - włóka 1 i trzy ćwierci na trzy zmiany*

W samym mieście Suraziu w 1773 r. znajdowały się place legacyjne:

- *pół placu na ul. Choroskiej, po miedze Maleckiego,*
- *plac na ul. Choroskiej, po miedze Błażka,*
- *plac na Kurhankach o miedze Kozków,*
- *w drugim rezie pół placu o miedze Kozków*

Zaznaczono przy tym, że te place *legacją są nadane od mieszczan*. Znajdujemy też wzmiankę o cmentarzu, na którym niegdyś stały cerkiew św. Spasa i plebania: *Także plac, za rzeką Narwią funduszowy, na którym cerkiew stała przedtym. Item plac za rzeką funduszowy przy placach szpitalnych leżący*. Do funduszu w 1773 r. należały ponadto: *Przydatki do włóki na Zawykach między rzeką Narwią, na Ostrowiu, zagonów 14, długości staj 4. W Zagawkach zagonów 4 na staj 2, z sianożęcią. W Brukowszyźnie zagonów 14 na staj 2*. Może z wyposażenia cerkwi św. Spasa pochodził wiszący w 1773 r. w cerkwi św. Piotra w ołtarzu wielkim obraz *Zbawiciela Pana na drzewie malowany*.²¹

W lewobrzeżnej części miasta funkcjonowały więc świątynie obu obrządków - łacińskiego i greckiego. Prócz kościoła parafialnego usytuowanego w narożu rynku, w miejscu gdzie dziś wybiega z niego ulica Zakościelna, a w 1562 r. zwana ulicą Lacką, w innym miejscu przy dawnej ulicy Spaskiej (na zapleczu Rynku) istniała cerkiew pw. Św. Spasa.

W świetle tegoż rejestru z 1562 r. dowiadujemy się, że nie tylko ulica Lacka była w tej części miasta, ale również ulica Ruska, która dziś zowie się Mostowa tak się nazywała: *Ulica Ruska poczyna się od Rynku do Mostu Narewskiego*. Pierwsza wzmianka źródłowa o tej ulicy pochodzi z 27 października 1501 r., gdy to właśnie na tej ulicy ogród, z dawna należący do dworu suraskiego, król Aleksander Jagiellończyk ofiarował rektorowi parafialnej szkoły kościelnej i wyłączył ogród ten od przysądu miejskiego.²²

Obserwacje te prowadzą do następującego wniosku: Może obie dzielnice miasta: Lacka i Ruska położone były na lewym brzegu Narwi? Towarzyszyły dwóm obiektom: kościołowi Bożego Ciała i cerkwi św. Spasa. Głównymi ulicami ich były ulice: Lacka i Ruska. Na przestrzeni pomiędzy nimi w miejscu późniejszego Rynku zorganizowany był cmentarz.

Granice gruntów miejskich ostatecznie zostały ukształtowane 27 sierpnia 1501 r. Aleksander Jagiellończyk na prośbę burmistrza, rajców i całej gminy miejskiej potwierdził prawa magdeburskie, które 16 września 1445 r. nadał dla Suraza król Kazimierz Jagiellończyk. Aleksander stwierdził, że w sąsiedztwie miasta znajdują się grunty służebne (z nich pełniono, posługi do zamku), ciągle (pańszczyzniane) i dzikielne (czynszowe), opuszczone przez ludzi hospodarskich. Monarcha nakazał je przekazać miastu Surazowi, by powiększyć areał, w wyniku czego mieszczanie będą w stanie opłacać podatki do skarbu. Starosta bielski Mikołaj Mikołajewicz Radziwiłł podczaszy litewski otrzymał polecenie, aby dokonał nowego ograniczenia. Tym, którym odebrane zostaną grunty i przekazane miastu nakazał król aby dano w zamian ziemię w innym miejscu. Starosta bielski wykonał polecenie - grunty te objechał i ograniczył poczynając od rzeki Narwi, prosto po rzekę Hruskę, strumieniem tym aż do pustego młyna, dalej od młyna rzeką Hruską w górę do rzeczki Jasionówki (?), która w Hruską wpada. Dalej powyżej Jasionówki uczyniono znaki na drzewie brzostowym, a granica biegła bagnem i mokradłami ku polom uprawnym i od tego miejsca prosto przez pola i dąbrowy do najdalszego lasu zwanego *Cholocia* i mijając ten las i najdalsze granice prosto przez błoto aż do Narwi powyżej miasta. Charakterystycznym jest, że ograniczenie Radziwiłła z 1501 r. dotyczyło wyłącznie prawego brzegu rzeki Narwi, nie objęło wcale terenów położonych na lewym brzegu. Co prawda niżej, po opisie radziwiłłowskim określono granice gruntów również na brzegu lewym, ale było to jedynie potwierdzenie rubieży od dawna tam egzystującej. Delimitacja na lewym brzegu przedstawiała się następująco: ziemia miasta Suraza graniczyła z dobra-

mi pietkowskimi, dalej ze Śmierdzi Grochami, później biegła wzdłuż rzeczki Gąsówki ciągle aż do Narwi.²³

W 1562 r. areal miasta składał się ze 171 włók:

na brzegu prawym Narwi:

	102 włóki, to jest:
1 Włóki <i>Zarzeckie za Narwią po drugiej stronie miasta</i>	70 (w trzech polach)
2. Włóki <i>siola Kowale miejskiego</i>	20. (w trzech polach)
3. Włóki miejskie <i>uroczyszczem na Mastowce</i>	6. (w trzech polach)
4. Włóki w <i>siole Hruskie miejskim</i>	6. (w trzech polach)

na brzegu lewym Narwi:

	69 włók to jest:
5. Włóki <i>Zaliskie</i> -	38 (w trzech polach)
6. Włóki w <i>siole Daniłowo mieskim</i>	31 (w trzech polach)

W 1558 r. w inwentarzu zaznaczono, że miasto dysponowało jedynie 137 1/2 włókami miejskimi. Jednak gdy dokonamy arytmetycznego zliczenia wyszczególnionych posiadaczy włók uzyskamy liczbę 172.5 włóki, nie licząc *zaścianków*, które zowią Zliskami. Wyliczając *dzierżawców z Liskow* wskazano, że posiadają oni dalsze 36 włók. W 1558 r. było:

na brzegu prawym Narwi: włók 106

1. Włóki *Za Narwią podłe Pużacza młyna* (w 1562 r. Włóki *Zarzeckie*) włók 67
2. Włóki *podłe Chudiasyna, z kąta, który zowią Kowale* (w 1562 *siolo Kowale*) włók 10 1/2
- 3 Włóki *na Piasku podłe sadzawki KJM i Koscianow* (w 1562 *siolo Hruskie*) włók 28 1/2

na brzegu lewym Narwi: włók 66,5

4. Włóki *za rzeką Lisą, których trzecie pole jest na Zamiesciu pod Piethkowo* (1562 r. Włóki *Zaliskie*) włók 27
5. Włóki *na końcu trzeciego pola tychże włók za Lisą* włók 4 1/2
6. *Dryżdżele osobliwie mieszkające* (w 1562 r. włączone do siola *Daniłowo*) włók 16 1/2
7. *Daniłowo osobliwie mieszkający* (w 1562 r. *siolo Daniłowo*) włók 18 1/2

Do ciekawych wniosków dochodzimy obserwując imiona osób posiadających ziemię we włókach miejskich na lewym i prawym brzegu rzeki. Trzeba przyznać, że w 1558 r. imię tylko jednego posesora włók - *Waski Michałowicza*, który miał 1 włókę *za rzeką Lisą* można uznać za imię ruskie. Za to wśród właścicieli włók *Zarzeckich* wielka rzesza mieszczan posiadała imiona ruskie: *Andruszko, Chwiedor, Hawriło, Fiedor, Iliasz, Iwan, Prokop, Thymochwiej, Tymos, Waniuta Wasko, Weremiej*. Można powiedzieć, że stanowią tam oni przeważającą większość posesorów, choć wśród nich spotykamy pojedyncze osoby noszące imiona wyłącznie polskie - *Stanisława i Wojciecha*. Również ziemia kościelna opisywana w wykazach z lat 1558 i 1562 zlokalizowana była jedynie we włókach na *Piszczewie*. Odwrotnie było z ziemią *cerkiewną* - ta występowała jedynie we *włókach Zarzeckich*. Wnioskować z tego można, że dwa podstawowe kompleksy włók

miejskich - za rzeką Liżą i za rzeką Narwią należały do pierwotnie odrębnych dwu struktur miejskich - miasta Lackiego i miasta Ruskiego. Odrębności w posługiwaniu się zwyczajami prawnymi ruskimi i polskimi zniósł jeszcze w 1445 r., w trakcie lokacji miasta Kazimierz Jagiellończyk. Widocznie jednak nie było to do końca respektowane, skoro przeszło 100 lat później dostrzegamy wyraźną granicę pomiędzy podstawowymi, zamieszkałymi w mieście społecznościami.

Obserwacje te dotyczą zresztą również innych struktur polnych, które weszły w skład miasta Suraza. Przeglądając imiona w 1558 r. właścicieli gruntów w *Dryżdzelach*, *Daniłowcie* i zaścianków zwanych *Zliskami* nie dostrzegamy imion typowo ruskich. Odwrotnie dzieje się na drugim brzegu Narwi *na Piasku, podle sadzawki KJM i Kościanów, podle Chudzasyna, z kąta, który zowią Kowale*, gdzie całkowicie dominują Rusini.

Włóki Zarzeckie, na prawym brzegu Narwi zostały wymierzone w 1560 r. w czasie pierwszej pomiaru włócznej miasta, dokonanej przez Stanisława Skoczka Dziewałtowskiego. Pomiar utrzymano w kolejnej pomiarze miasta w 1562 r. Miernikiem, który fizycznie przeprowadził katastr był surażanin Michał Łapa. Teren ten obwiedziono wokół pasem wolnej przestrzeni, szerokości 1 pręta, tj. ok. 4 m., usypano kopce graniczne. Granice bieły, od zachodu: wzdłuż rzeki Narwi, błotami nadrzecznymi, dotykały placów miejskich. Na wschodzie spotykały się z granicami trzech pól miejskiej wsi Kowale, sąsiadującego z nią miejskiego zaścianka, dalej do włók majątku ziemskiego Prokuratorowszczyzna (dziś kolonie Reńszczyzna, w sąsiedztwie dawnego majątku Reńszczyzna), należącego do ziemianina Iliasza Borowskiego i na ostatek pól ornych folwarku starościańskiego Zawyk. Opisane granice zachodnia i wschodnia *Włók Zarzeckich* były to tzw. *końce włók*, gdy ich *boki* graniczyły na południu z *uroczyszczem Mastówką* (dziś wieś Końcowizna), na północy z *siółem Hruska*, dziś nieistniejącym i w tych *granicach* *ziemie mieskiej* *we trzy pola* *na włóki* *wymierzone*.

Włóki Zarzeckie miały wewnętrzny podział na trzy pola. Jedno z nich zwane *Pierwsze*, albo *Skrajne*, graniczyło *bokiem* z Końcowizną. *Pierwsze 32 rezy*, czyli poletka indywidualnych właścicieli, dotykały *końcami* Narwi, dalsze *16 rez* było krótszych, nie dotykały rzeki dlatego, że w tym miejscu znajdował się młyn wodny, a młynarzom nad rzeką wydzielono *zaścianek, na którym młyn na rzece Narwi stoi*. Mieszczan, których *rezy* nie dotykały do Narwi wynagrodzono dając w innym miejscu tzw. *nadatki, który trzymali młynarze tegoż młyna Chwecko Onackowicz a Szymon Ławnik, który jest przy bocznej ścianie tego pola, a z drugiego boku od włók na Mastówce nad rzeką Narwią, rozdzielone na 16 części*.²⁴ Okazuje się, że przenoszony jest zaścianek młynarski w dół biegu rzeki, a likwidowany w poprzednim miejscu. Mogło się to łączyć z likwidacją młyna w poprzednim miejscu, budową nowego. Wyjaśnia to tajemnicę odrębnej terminologii w inwentarzach 1558 i 1562 r. W 1558 r. używa się nazwy *Młyn Pużacz*, a Włóki Zarzeckie określano jako *podle Pużacza Młyna*. Nazwa ta nie była notowana w 1562 r. może młyna tego już nie było, a Chwecko Onackowicz i Szymon Ławnik przenieśli się w inne miejsce? Ciekawe, że lokalizacja *Pużacza* wypadłaby na wprost grądu - uroczyska *Piszczewo*. Istnieje też drugie bardziej prawdopodobne rozwiązanie tej zagadki, że zaścianek²⁵ *Pużacza* był likwidowany, bo sąsiadujące z nim 6 włók *na Mastówce* przekazano w 1562 r. Iliaszowi Borowskiemu, który również był posiadaczem młyna, pewnie owego *Pużacza*.²⁶

W 1558 r. wieś miejska Kowale liczyła jedynie 10 1/2 włóki. W 1560 r. Stanisław

Skoczek Dziewałtowski wymierzył tam włók 20 gruntu. Posiadała odrębną strukturę szachownicy gruntów: *wzdłuż i poprzek na krzyż jest udzielane rozdzielenie, które dzieli te włóki w 6 pól. To jest 3 pola, które są końcem ku zaściankowi, ku gruntom Iliasza Borowskiego leżących ..., drugie 3 pola ku gruntom pani Doktorowej.* Tzw. ściana główna graniczyła z zaściankiem miejskim położonym przy majątku ziemskim Iliasza Borowskiego zwanym Prokuratorowszczyzna (dziś kolonie Reńszczyzna). Drugi koniec sięgał gruntów dóbr ziemskich Buzuny należących wówczas do wdowy po doktorze Macieju z Buzun, wsi zwanej również Kowale (1562 r.: *końcem do włók sioła Kowalewskiego*, wcześniej w 1558 r. notowanej jako *Chudziasn i Chudziabin*), rzeczki Hruskiej i granicy gruntów bojarskiej wsi Kościany. Dziś wieś miejska Kowale nie istnieje. Jej siedliska położone były na lewym brzegu rzeczki Hruskiej: *sioło w średnich polach, dwiema połaciami zasadzone, końcem jednym do włók miejskich, drugim końcem do gruntów pani Doktorowej, a czołami domów do siebie, przez ulice, której jest poprzek prętów 8. Ogrody w tyle domów i z ścianami (?) mieć mają.*²⁷

Nazwa *Kowale* mogłaby należeć do kategorii nazw wsi służebnych, a mieszkańcy odbywaliby wówczas posługi kowalskie do zamku suraskiego. Sądzę, że jest to nieprawdopodobne, zwłaszcza, że były aż dwie wsie zwane Kowale - miejska i wieś Kowale, rozgraniczone strumieniem Hruską vel Hruską. Z pewnością nazwa ta odnosiła się do funkcjonujących nad rzeczką kuźnic żelaznych, pozyskujących rudę darniową z bagiennych łąk i przetwarzających ją w sztaby żelazne. W 1558 r. notowano Chwieckę Kowala, Stanisława Kowala i Waniutę Kowala. W 1562 r. rejestr notował: w Surazu:

Chwedko Kowal - ul. Zabłudowska,

Frącek Kowal - ul. Bielska,

Jan Pismaczek Kowal - ul. Bielska,

Konrad Kowal - wieś Kowale,

Marcin Kowal - wieś Hruska,

Mikołaj Kowala - ul. Lacka i Kramarzewska,

Stanisław Susła Kowal - wieś Hruska,

Waniuta Kowal - u. Bielska,

Zdrod Kowal - ul. Zabłudowska.

Sioła Hruskie miejskie również posiadało własną szachownicę trzech pól.²⁸ *Ściany* dwóch pól miejskich graniczyły *końcami* z Narwią i błotami nadrzeczными, a ze strony przeciwnej z *bokiem rez pola trzeciego Włók Zarzeckich*. *Bokiem* jednym graniczyły z tymiż włókami, a drugim z nadatkami Włók Zarzeckich. *Trzecie pole* położone było jednym *bokiem w końcu rezów tych dwóch pól, a drugim bokiem od gruntu Bojar Kościanow, im w odmienne danych*. *Końce* tego pola sięgały do boku włók miejskich Zarzeckich, a ze strony przeciwnej do *nadatków ku tymże włókom przydanych*. Wieś rozmiarzył 10 listopada 1562 r. Michał Łapa. Nastąpiło potem *Rozdanie włók... według rejestru i powieści Serafina Proszeńskiego, wójta mieskiego, z postanowienia J.Mci księdza Makowieckiego i księdza Pilchowskiego*. Wcześniej w miejscu wsi Hruska znajdowała się 6-włókowa własność wdowy *Proskurczynej z jej wszystkimi pomoczkami*. Nazwa wsi *Hruska* pochodziła od strumienia tej nazwy. Grunty wsi miejskiej oddzielał od rzeczki *nadatek* ograniczony *starą granicą rzeką Hruską gruntu plebanii suraskiej, folwarku Uchowa,*

końcem do tejże rzeczki Hruski klinem zeszło, błota zarośli chrustem łozowym potrosze, w nich sianożęci włók 2, prętów 10. Wieś Hruska dopiero miała się budować: *Siolo we dwóch polach na średnich rezach. Mają być zasadzone czołem domów na zachód słońca, gumna przez ulicę, której poprzek prętów 3.* Wcześniej, w 1558 r. teren ten nazywano: *Na Piasku, podle sadzawki KJM i Kościanów.*

Z rejestru 1562 r. dowiadujemy się, że do miasta Suraza pierwotnie należały również grunty późniejszej wsi Końcewizna. Zwano je wówczas: *Włoki mieskie uroczyścem na Masłowce Iliasza Borowskiego.* Jeszcze w 1560 r. *ograniczył i rozmierzył je* Stanisław Skoczek Dziewałowski. Przylegały one jedną *ścianą* do Narwi, drugą do Włók Zarzeckich miasta Suraza, trzecią do *nadatków włók miejskich*, czwartą do pól folwarku Zawyk. Nie rozdano jednak gruntów na Masłowce mieszkańcom.

Na lewym brzegu Narwi znajdowało się 38 włók. Podzielone były na 3 pola. Pierwsze z nich nazywano *na Piszczewie*, drugie i trzecie *za Kamiennym Mostem* i *za rzeką Lizą*. Pierwsze pole końcami rez sięgało do placów i ogrodów miejskich, drugimi końcami do błota i gruntów Iliasza Borowskiego zwanego Masłówka (dziś Końcewizna), bokiem jednym do rzeki Narwi i położonego poza nią *nadatku przy Włokach Zarzeckich i od błota uroczyścza Piszczewa*. Drugim bokiem pole to skierowane było w *koniec rezow pola średniego, które jest za kamiennym Mostem (za)rzeką Lizą*.

Rejestr 1562 r. opisywał dalej: *Drugie pole średnie za Kamiennym Mostem, za rzeką i uroczyścem Lizą. Poczyna się końcami od boku pierwszego pola, w błocie, a drugimi końcami w koniec rezow pola trzeciego niżej napisanego, bokiem jednym od morgów mieskich i błota wypustu mieskiego nad rzeką Lizą leżącego, a drugim bokiem od granice włók siola mieskiego Daniłowa. W tym polu rezow 38.* Część rez tego pola końcami sięgała do strumienia w 1562 r. określanego jako *Węglówka, która jest starą granicą od gruntów ziemian Łapow.*

Trzecie pole za tą rzeką Lizą i za Mostem Kamiennym rozpoczynało się od końców rez pola średniego, a z drugiej strony, końcami sięgało do błot nad rzeką Lizą i do wypustu miejskiego, bokiem graniczyło z *nadatkami za Mostem Kamiennym*. Łącznie w polu tym było 38 rez - *te włoki błotem, piaskiem, górami wychodziły* miernikom, dlatego udzielono ich właścicielom nadatków.

Porównując informacje z 1558 i 1562 r. dochodzimy do wniosku, że miernicy połączyli w jeden obszar grunty Dryżdzel i Daniłowa, co zachowane jest pewnie w postaci dwóch wsi: Daniłowo Duże i Daniłowo Małe; przy czym to ostatnie to właśnie owe zaginione Dryżdzele.

Końce skrajnego pola miejskiego siola Daniłowa sięgały na zachodzie *końcem do starej granicy ziemian Grochowskich i ich gruntów starodawnych i w odmianie danych..* Ze wzmianki tej wnioskować możemy, że granica okręgu miejskiego i szlacheckiego zaścianku Grochy Stare uległa w 1562 r. na pewnym odcinku przesunięciu, a w innym miejscu pozostała nie zmieniona. Odmienny przebieg rozgraniczenia mógł dotyczyć kurhanów, współcześnie nam położonych na obszarze wsi Grochy Stare, który to zaścianek w średniowieczu, wówczas, gdy kurhany zostały zbudowane położone były na obszarze należącym do samego Suraza. Jeszcze raz o tej *odmianie* mówi się przy opisie granic zaścianku, który wspólnie uprawiali przedmieszczanie z Daniłowa, a który położony był w miejscu, gdzie zbiegały się: *ściana główna włók daniłowskich, stara granica od gruntów ziemian Grochów i Gąsowskich, końcem do odmiany tychże Grochów, a drugim klinem*

zeszło ku starej granicy rzeczki Gąsówce. Granicę więc dawną miasta Suraza wyznaczał bieg rzeczki Gąsówki dziś zwanej Szeroką Strugą. Dowiadujemy się nawet z rejestru 1562 r. nazwę uroczyska, na których były zlokalizowane kurhany. Ziemię tą nazywano *Księżyranka*.

Poza zwartymi obszarami pól miejskich pozostawały zaścianki

1. Zaścianek nad rzeczką Gąsówką *za ścianą główną w końcu rezów pola średniego*, przy gruntach ziemian Grochów i Gąsowskich - morgów 15.²⁹
2. Zaścianek nad rzeką Gąsówką *przy boku pola skrajnego* - morgów 3 prętów 20.³⁰
3. Zaścianek przy granicy dóbr pietkowskich, *przy boku rezów pola skrajnego* morgów 8 prętów 10.³¹
4. Zaścianek przy granicy starej panów Pietkowskich, *w końcu pola skrajnego, przy granicy lasu mieskiego* - 20 morgów ziemi ornej i sianozęci.³²
5. Zaścianek przy końcu włók Kowali, w sąsiedztwie Prokuratorowszczyzny, majątku Grzegorza Borowskiego - morgów 30.³³
6. Zaścianek koło Chudziabina vel Kowal - morgów 25, które otrzymał Iliasz Borowski.
7. Zaścianek *końcem do włók siola Kowalewskiego, drugim końcem i bokiem do ziemie Iliasza Borowskiego i dworca jego Prokuratorowszczyzny, a drugim bokiem do włók mieskich Zarzeckich*.³⁴

Miasto dysponowało też gruntami będącymi wspólną własnością całego miasta przeznaczonymi do społecznego użytkowania. W sumie miasto dysponowało 31 włókami i morgiem i 14 prętami takiej ziemi:

1. W końcu ul. Kramarzewskiej (dziś Szpitalna) *po koniec mostu kamiennego (na rzece Lizie) dla brania ziemi gliny* zostawiono prętów 12.
2. W końcu ul. Choroskiej placów nowo udzielanych nad rzeką Narwią wygonu błotnego mórg 1/2.
3. Na trzecim miejscu pod miastem, *po obydwóch stronach mostu kamiennego między ścianami włók mieskich nad rzeką Lizą miejsca błotnego* włók 2 prętów 15.
4. Tamże w końcu tego wypustu *końcem ku starej granicy ziemian Łapow, z dwóch stron między ścianami włók mieskich Zaleskich i Zarzeckich, po obudwach stronach rzeki Narwi wodożęci błota* włók 3 prętów 15.
5. Na Piszczewie znajdowały się brzeźniaki: *Na czwartym miejscu błota uroczyszca Piszczewa według rejestru pana Dziewałtowskiego, końcem ku włókom mieskim Zaleskim, drugim końcem po starą granicę ziemian Filipowskich i siola Zawyków błota mokrego, chrust brzożowy* roście włók 6.
6. Na Piszczewie też rósł zagajnik olchowy: *Na piątym miejscu lasu chrustu olszowego, z dwóch stron przy ścianie włók Zaleskich, z trzeciej strony przy włókach siola Daniłowa, a czwartej strony przy błocie Piszczewie wyżej napisanym* włók 9.

Właśnie uznanie w 1558 r. tych mało pożytecznych wygonów przez Stanisława Skoczka Dziewałtowskiego jako gruntów średnich i naznaczone z nich płaty, z każdej włóki płacić jako gruntu średniego spowodowało protest mieszczan suraskich. Wystali oni do króla, przebywającego wówczas w Wilnie swych delegatów Iliasza Borowskiego i Stanisława Proszeńskiego. Zygmunt August w odpowiedzi na skargę surażan dokumentem

datowanym 26 sierpnia 1562 r. polecił Adamowi Pilchowskiemu i Andrzejowi Dybowskiemu, aby wspólnie ze starostą suraskim Krzysztofem Olędzkim na nowo pomierzyli grunty miasta Suraża i określili z nich płatności.

W bliskim sąsiedztwie siedzib miejskich zlokalizowano tzw. *ogrody polne*.

W 1562 r. z *nowej pomiaru wymierzono* :

1. *W tyle ogrodów ulicy Lackiej* - przy końcach włók - 3 morgi Te użytkowali pleban, miernik Michał Łapa i Szymon Brodzik.
2. *Tamże przy nadatkach* - 2 morgi 17 prętów należały do Andrzeja Młynika.
3. *Na Piszczewie przy bocznej ścianie* włók Zaleskich - 18 różnych właścicieli posiadało 30 morgów.
4. *W tyle za ul. Piasecką (dziś ul. Kościelna) na uroczyszczu na Kamionkach końcami jednymi od Bohmolad miejskich* - morgów 28.
5. *Za rzeką Narwią drugie ogrody, w tyle ogrodów ul. Choroskiej, końcami do włók miejskich.* - morgów 4 prętów 4 1/2.
6. *Tamże przez ul. Zabłudowską końcami ku ścianie ... a drugimi końcami w tył ogrodów ul. Bielskiej ... bokiem w tyle ogrodów ul. Tatarskiej, a drugim bokiem od włók miejskich* - morgów 16 prętów 15.
7. *Ogrody w tyle ul. Bielskiej, prawej strony, nad Narwią, dwiema połaciami, końcami do rzeki Narwi, drugimi do ul. Bielskiej nad rzeką* - morgów 21 prętów 9.

Ogółem wszystkich ogrodów polnych w mieście było 126 morg 10 1/2 prętów

W 1562 r. w mieście funkcjonowały 3 młyny wodne. Jednym z nich był młyn nazywany Łowinowski. Przy ul. Choroskiej pozostawiono po lewej stronie plac siedzibny 10-prętowy i 5 prętowy ogród *Iliasza Borowskiego do powinności miejskiej ku młynowi Łowinowskiemu* i po prawej stronie tej ulicy takiej samej wielkości drugi plac sadzibny i 11 1/2-prętowy ogród. Drugi młyn znajdował się w górę rzeki Narwi. Młynarzami byli Chwecko Onackowicz i Szymon Ławnik. Ich zaścianek młynarski usytuowany był w końcu pierwszego, skrajnego pola Zarzeckiego. Trzeci młyn należący do Waska z Kowalów i Stanisława Proszeńskiego usytuowany był pomiędzy nimi, w innym zaścianku młynarskim graniczącym z drugim średnim polem Zarzeckim.

Najdawniejsza wzmianka o młynie suraskim pochodzi z dokumentu króla Aleksandra Jagiellończyka z 27 sierpnia 1501 r. Mikołaj Mikołajewicz Radziwiłł starosta bielski, który wcześniej objechał grunty miasta Suraża, wytyczył jego granice odnotował młyn nad rzeką Hruską. Nie podano jego nazwy, a jak później się okazało w mieście funkcjonowało kilka młynów. W inwentarzu 1558 r. czytamy: *z młyna Iliaszowego gr 15 na Hruskiej, ... za robotę ciesielską*

W 1558 r. inwentarz wymieniał w mieście 4 młyny:

1. **Młyn Łowinowski**, o 4 kołach, z którego do dworu wymierzono 60 solanek żyta, 3 solanki pszenicy, 46 solanek słođu., pogrobelnego płacono gr 30, za robotę ciesielską gr 30. Młyn w 1562 r. trzymał Iliasz Borowski podstarości suraski. Rejestr z tego roku wymieniał przy ul. Choroskiej, po lewej stronie jako drugi w kolejności duży 10-prętowy plac siedzibny, a przy nim względnie rozległy 5-prętowy ogród. Drugie: 8-prętowy plac i 10-prętowy ogród znajdowały się *vis a vis* po drugiej stronie ul. Choroskiej. Zaznaczono przy tym: *Iliasz Borowski - od powinności miejskiej ku Młynowi Łowinowskiemu wolne*.

Fot. 1 Uroczysko *Piszczewo* wśród bagiennych łąk nad Narwią
Fot. W.F. Wilczewski, 1995

Fot 2 Droga z *Piszczewa* do *Rynku Kościelnego* przedłużenie dawnej ulicy *Lackiej*.
Fot W.F. Wilczewski, 1995

Fot. 3
Dawna ulica Lacka u
wylotu na Rynek
Kościelny.
Fot W.F. Wilczewski,
1995

Fot 4
Widok Suraza z
"gościńca bielskiego"
Fot W.F. Wilczewski,
1995

Fot. 5
Zbiór żaren w Muzeum
Społecznym w Surażu.
Fot W.F. Wilczewski, 1995

Fot. 6
Płyta nagrobna średniowiecz-
na z rytym krzyżem
łacińskim.
Fot W.F. Wilczewski, 1995

Fot. 7
Zbiór żaren w Muzeum
Społecznym w Surazhu.
Fot W.F. Wilczewski, 1995

Fot. 8
Płyta nagrobna, śred-
niowieczna z rytym
półksiężycem
Fot W.F. Wilczewski, 1995

Młyn Łowinowski jak można wnosić znajdował się w samym mieście, przy ul. Choroskiej. W odróżnieniu od innych młynów suraskich nie posiadał tzw. zaścianku, czyli pola do upraw. Tenże Iliasz Borowski w 1558 r. trzymał w starostwie suraskim nad rzeczką Hruską inny, wyżej wspomniany młyn, z którego płaciłarendę za tzw. *miary* opłatę 1 kopę gr litewskich, za robotę ciesielską gr 15.

2. Młyn Brykowski zwany również Młynem Waskowym i Łukasowym, o 4 kołach, z którego do dworu wymierzono żyta beczek solanek 32, 2 solanki pszenicy, słodu solanek 13. Za robotę ciesielską płacono gr 30. Młyn uposażony był w 2 włóki *gruntu średniego*, z którego młynarz płacił do dworu kopę 1 gr 36. W 1562 r. przy opisie *Drugiego Pola Włók Zarzeckich* zaznaczono: *tegoż pola rezów 5 poczynają się od zaścianku, na którym młyn Waska z Kowalów i Stanisława Proszerskiego stoi. Z kolejności opisu rez Drugiego Pola, które rozpoczęto od placów ul. Choroskiej, posuwając się ku północy, w stronę Hruskiej możemy zorientować się w kwestii lokalizacji tego mlyna.*

3. Młyn Proskurczyny, o 2 kołach, z którego do dworu wymierzono żyta solanek 22, 1 solankę pszenicy, 3 solanki słodu. Pogrobelne zapłacono gr 30. Za robotę ciesielską dano gr 30. Młynarz dysponował 1 piaszczystą włóka gruntu, za użytkowanie której płacił gr 15. W 1558 r. określano w innym miejscu w tymże źródle jako *Młyn Waskowy i Proskurczyny*. 20 listopada 1562 r. 1 włóka ziemi w Kowalach *jest dana wdowie Proskurczynnej, z jej wszystkimi pomoczkami, którzy na Hruskim mieli 6 włók. Zapewne Młyn Proskurczyny był usytuowany również na Hruskim.*

4. Młyn Pużacz, o 4 kołach, z którego do dworu wymierzono żyta solanek 26, pszenicy solanek 2, słodu solanek 22. Pogrobelnego zapłacono gr 41/1. W 1558 r. zaścianek młynarski zawierał 12 morgów ziemi, z której młynarz zapłacił 24 gr podatku. W 1562 r. 16 rez *Pierwszego, skrajnego pola Włók Zarzeckich skierowane końcami do zaścianku, na którym młyn na rzece Narwi stoi... I dlatego te rezy są nad insze krótsze, iż się ich ucięło dla zaścianku młynarskiego, a iż ku tym rezom 16 niedostawa, jako do pierwszych po prętów 22 1/2, co czyni morgów 12, są im udzielane nadatki zaściankiem, który trzymali młynarze tegoż mlyna Chwecko Onackowicz a Szymon Ławnik, kóry jest przy bocznej ścianie tego pola, a z drugiego boku od włók na Masłówe, nad rzeką Narwią. Pierwotnie widocznie Młyn Pużacz usytuowany był w miejscu, gdzie przebiegała granica pomiędzy gruntami Masłówki (Końcewizny) i Włók Zarzeckich, a przeniesiony został w inne miejsce, w dół Narwi. Dzięki podaniu wielkości areału zaścianka młynarskiego - 12 morgów możemy zidentyfikować jako Młyn Pużacz i poznać jego młynarzy - Chwecka Onackowicza i Szymona Ławnika.*

Położenie topograficzne miasta sprawiało, że odgrywało ono bardzo ważne funkcje komunikacyjne. Najważniejszym był most przez Narew, ale w 1562 r. czytamy jeszcze w rejestrze o *Kamiennym Moście* przez rzeką Lizę, a nawet o *Piszczewskim Moście*, pewnie na strumieniu płynącym przez bagna na uroczysku *Piszczewo*, przy drodze do Pietkowa. W 1640 r. komisarze królewscy wysłani do Suraza nakazali: *Iż w tym miasteczku na rzece Narwi i inszych miescach mostów do naprawy miesckiej niemało, które się samym mostowym przytomnie opatrować i naprawiać nie mogą - przeto pomiernego, które od zbóż rozmaitych z rynku, do mostowego, jako i pomienionych pieniędzy na insze żadne, jedno na mostową poprawę się obracał, żeby zatym mosty i lepsza na obie stronie poprawa bydy mogła. Także i groble wszyscy mieszczanie według starego zwyczaju i rejestru pomiernego spólnie poprawiać powinni.*

Położenie miasta nad Narwią sprawiało, że od dawna słynęło ono z rybołówstwa. Nawet w herbie miasta umieszczona była ryba. W mieście egzystował cech rybacki. W 1640 r. skarżyli się mieszczenie i utyskiwali wszyscy na rybaków *surazkich, iż rybotowiu swego jako ich powinność niesie na rynek według zwyczaju na przedanie nie wynoszą, ale po gospodach albo w domach swych prywatnie i potajemnie one sprzedają i od innych postronnych rybaków sami przekupują i sami obyczajem zwyż opisanym niewiadomie po gospodach sprzedają.*³⁵ Pomiędzy 1547 a 1556 r. mieszczenie surasacy starali się o potwierdzenie przywilejów służących ich miastu.³⁶ W latach 1576-1577 król wystawił *Privilej miastu Surazskomu na peczať miestsckuju.*³⁷ W tym też czasie - w latach 1576-1579 nastąpiło *Confirmatio iurium et libertatum civitatis Surazensis.*³⁸

Przypisy

1. Komplet planów gruntów miasta Suraza z przeprowadzenia komasacji, z naniesieniem jednak jedynie nowych namiarów znajduje się w prywatnych rękach Eugeniusza Falkowskiego.
2. J.Wąsicki, Pruskie opisy miast polskich z końca XVIII wieku, Poznań 1964 r., s. 122: Miasto królewskie. Posiada 8 ulic, 166 dymów (w tym 5 dworskich, 2 kościoły). Zabudowa: 150 domów (gonty), 116 pustych placów z przynależnościami. Ludność: 723 mężczyzn i kobiet (170 gospodarzy, 169 gospodyń, 72+124 synów, 67+105 córek, 7 parobków, 4 chłopaków, 5 dziewczek). Wśród nich 12 Żydów, 3 duchownych mężczyzn i 1 zakonnica, 4 rzemieślników, 12 urzędników magistrackich, 4 policyjnych. Kasa miejska: dochód - 785 talarów 64 gr 11 fen., rozchód - 409 talarów 39 gr 11 fen., pełne podymne 142 talary, półpodymne 47 talarów 30 gr). Rzemieślnicy: 1 kowal, 3 szewców.
3. Inwentarz i lidzba skarbowa starostw Branskiego i Saraskiego, 1558, Akty wydawajemyje Wilenskoju Archeograficzskoju Kommissieju, Wilno 1888, t. XIV, s.4.
4. J.Kazimierski, Rejestr pomiarowy miasta Suraza z roku 1562, Teki Archiwalne, nr 2/1954, s.153.
5. A.Kamiński, Z badań nad pograniczem polsko - rusko - jaćwieskim w rejonie rzeki Sliny, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXIII, z. II, 1958, s. 135-139.
6. A.Kamiński, Pogranicze polsko - rusko - jaćwieskie, „Rocznik Białostocki”, t. IV, 1963, s. 11. Kamiński twierdził, że wschodni brzeg Narwi jest korzystniejszy od zachodniego (pod względem komunikacyjnym), ale osada powstała na zachodnim brzegu. Argument ten jednak nie przemawia za walorami komunikacyjnymi przede wszystkim prawego brzegu, ale usytuowanie takie poddyktowane było przede wszystkim względami obronnymi. Archeolog ten twierdził, że XVI-wieczna parafia suraska obejmowała tereny wyłącznie na wschód od miasta, co jest nieprawdą, bo szereg wsi drobnoszlacheckich i folwark plebański w Poświętnym usytuowane były również na brzegu lewym. Również argument, że spośród 6 wsi i 2 folwarków należących do miasta Suraza w XVI wieku tylko 2 znajdowały się na zachód od niego, w niewielkim stopniu popiera tezę autora. Wazkim za to argumentem przytoczonym przez A.Kamińskiego był fakt, że starostwo suraskie usytuowało się jedynie na brzegu prawym. Sąd autora, że kościół katolicki w XVI wieku znajdował się w dzielnicy lewobrzeżnej -Lackiej, cerkiew zaś na prawobrzeżnej - Ruskiej nie jest prawdziwy..
7. J.Wiśniewski, Zarys dziejów osadnictwa na Białostoczczyźnie, Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny, t. I, Wrocław 1980, s.14.
8. Poglądy te wyrażali: J. Kazimierski, Rejestr pomiarowy ... i A. Czapiuk, Struktura społeczno-gospodarcza Suraza w drugiej połowie XVI wieku, „Społeczeństwo staropolskie. Studia i szkice”, red. A.Wyczański, t.III, Warszawa 1983, s. 73.
9. J.Maroszek, Siemiatycze jako ośrodek dóbr ziemskich w XV-XVIII w. (do 1801 r.), „Studia i materiały do dziejów Siemiatycz”, Warszawa 1989, s.9-12.
10. Archiwum Państwowe w Białymstoku, Grodzieńska Komisja Lustracyjna 59.
11. AGAD, Metryka Litewska, nr 198, s. 355 i nr 200, s.662-663.
12. AGAD, Księgi ziemskie bielskie, t.2, k. 296.
13. L.Hajdukiewicz, Piotr z Poznania (ok. 1504-1579), Polski Słownik Biograficzny, t.XXVI/3, z.110, s. 417-8; Muzeum Narodowe w Krakowie, Bibl. Zart., rkps 1498; AGAD, Metryka Koronna 109, k. 109 i467;
14. Nacyjonalny Historyczny Archiw Bielarusi u Minsku, F.1706, op.1, nr 2, k. 313v. Zob. też tamże - k. 31v, 765v-766.
15. AGAD, Księgi ziemskie bielskie, t.2, k. 294 - 296.
16. Archiwum Diecezjalne w Siedlcach (dalej cyt. ADS), Akta Konsystorza Janowskiego 149 D, k. 248-249 v.
17. AGAD, Księgi ziemskie suraskie, nr 4, k. 559 b.

18. Arch. Archidiecezjalne w Białymstoku, Inwentarze kościołów w Archidiakonacie Białostockim 1820 r., s. 33.
19. Centralne Państwowe Archiwum Akt Dawnych Rosji w Moskwie, F.389, op. 1, nr 52, k. 85.
20. A. Stafiński, Z przeszłości Suraza. Materiały do monografii miast obecnego powiatu białostockiego, Białystok 1937, s.34. Stafiński oparł się na notatkach muzeum w Grodnie.
21. Biblioteka Akademii Nauk w Wilnie, F.17-155, k.17.
22. ADS, Akta Konsystorza Janowskiego 149 D, k. 248-249 v.
23. AGAD, Kopiciana 32, s. 259 - 274.
24. Na planie „Miasto Suraz w 1562 r.” oznaczone literą „D”.
25. Na planie „Miasto Suraz w 1562 r.” oznaczone literą „E”.
26. Na planie „Miasto Suraz w 1562 r.” oznaczono literą „G”.
27. Do dziś w okolicy utrzymuje się tradycja istnienia tej wsi.
28. Układu pól wsi Hruskiej nie udało się zrekonstruować na planie „Miasto Suraz w 1562 r.”
29. Na planie „Miasto Suraz w 1562 r.” oznaczony literą „A”.
30. Na planie „Miasto Suraz w 1562 r.” oznaczony literą „B”.
31. Na planie „Miasto Suraz w 1562 r.” oznaczony literą „C”.
32. Nie zlokalizowany.
33. Na planie „Miasto Suraz w 1562 r.” oznaczony literą „J”.
34. Na planie „Miasto Suraz w 1562 r.” oznaczony literą „F”.
35. AGAD, Księgi ziemskie suraskie 5, k. 551-571v.
36. Centralne Państwowe Archiwum Akt Dawnych Rosji w Moskwie, F.389, op. 1, nr 21, k. 584.
37. Centralne Państwowe Archiwum Akt Dawnych Rosji w Moskwie, F.389, op. 1, nr 58, k. 169.
38. Centralne Państwowe Archiwum Akt Dawnych Rosji w Moskwie, F.389, op. 1, nr 62, k.33.